

VIRTUS

21 | 2014

Conrad Gietman*

Adellijke schaduwwerelden in Gelderland

231

Bert Koene, *Adel in opspraak. De Westerholts van Hackfort in de achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2014, 160 p., ill., index); Marc Lindeijer, *Tussen kasteel en kerk. De katholieke Gelderse adel 1765-1827*, Adelsgeschiedenis XIII (Aalten: Fagus, 2014, 278 p., ill.)

In *Tussen kasteel en kerk* vertelt Marc Lindeijer over de verbazingwekkende opkomst van de uit Doetinchem afkomstige Van der Heydens, die zich in de achttiende eeuw door een slimme huwelijkspolitiek en een strakke familiediscipline binnen enkele generaties wisten op te werken van stedelijke burgerij tot het exclusieve wereldje van de katholieke landadel en aan het begin van de negentiende eeuw zelfs tot de rijkste families van Gelderland werden gerekend. Lindeijer richt zich niet alleen op deze familie in opkomst. Ook allerlei verwanten en aanverwanten treden in zijn studie voor het voetlicht, zoals de Van Dorths, de Hacforts en de Van Bemmels – katholiek gebleven families die sinds het begin van de zeventiende eeuw vanwege hun geloof waren uitgesloten van de politieke macht in het hertogdom. De meeste van deze families slaagden er desondanks in zich redelijk tot goed te handhaven in adellijke kring en eisten onder geloofsgenoten bijna als vanzelfsprekend een vooraanstaande rol voor zichzelf op.

Lindeijer voltooide deze studie al in 1992 als Nijmeegse doctoraalscriptie. *Tussen kasteel en kerk* was indertijd, meer dan twintig jaar geleden, een vernieuwende bijdrage aan de vroegmoderne adelsgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Sinds het begin van de

* Hoge Raad van Adel / Centraal Bureau van Genealogie, Den Haag – gietman@hogeraadvanadel.nl

jaren 1980 mocht de adel zich weliswaar in een bescheiden academische belangstelling verheugen, maar vrijwel alle aandacht ging, voor zover deze de tijd van de Republiek betrof, uit naar de protestantse riddermatige adel, de geslachten die het recht hadden om in de ridder-schapscolleges verschreven te worden en mee te beslissen over gewestelijke en landelijke zaken. Over de rooms-katholieke adellijke families bestond slechts oude, apologetische literatuur. Afgezien van Wybren Versteegen, die enkele belangrijke artikelen schreef over de Van Isendoorns op de Cannenburch bij Vaassen, was Lindeijer de eerste moderne historicus die weer licht liet schijnen op de schaduwwereld van de katholieke adel ten tijde van de Republiek. Veel meer dan Versteegen had hij bovendien aandacht voor het kerkelijke domein. Waar de eerste zich vooral interesseerde voor economische vraagstukken, richtte Lindeijer zich uitdrukkelijk op de verhouding tussen ‘kasteel’ en ‘kerk’, en vooral op de wijze waarop edelen zich manifesteerden als beschermheren van de katholieke geloofsgemeenschap.

232 *Tussen kasteel en kerk* had echter niet alleen veel te bieden met betrekking tot deze heel specifieke adellijke subcultuur. De studie leverde ook voor andere aspecten van de Nederlandse adelsgeschiedenis nieuwe inzichten. Het meest verrassend was voor mij indertijd, toen ik haar in scriptievorm las, wat de auteur te melden had over sociale mobiliteit binnen de zeventiende- en achttiende-eeuwse adelswereld. Lindeijer vertelt bijvoorbeeld uitvoerig over de armoedeval van een weduwe Hacfort tot den Ham en haar zoon, en over de schandvlek die deze op het blazoen van haar familieleden vormde. Dat levert enkele fraaie scènes op, waarvan de indringendste zich afspeelt op Tweede Kerstdag 1816 en eindigt met de vrome verzuchting van moeder en zoon dat zij het altijd nog beter hadden dan het kindje Jezus in de stal – een verhaal waarvan ik verwacht dat het sommige lezers ook daadwerkelijk zal ontroeren (niet de wereldwijzen onder hen, maar wel de gevoelige naturen en reeds geknacten).

Ook op sociale stijging wierp *Tussen kasteel en kerk* nieuw licht. Het was in academische kring min of meer de algemene opvatting dat zich in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek geen nieuwe adel meer vormde, waarmee zij in zekere zin als een afwijking van het algemene Europese patroon te beschouwen waren. Lindeijer liet echter duidelijk zien dat in ieder geval in Gelderland de adel zelfs in de achttiende eeuw nog geen afgesloten stand was. De ridderschappen van de drie kwartieren (Nijmegen, Arnhem, Zutphen) hadden zich inmiddels weliswaar tot oligarchische corporaties ontwikkeld, maar er waren nog steeds mogelijkheden voor ambitieuze, rijke families om in enkele generaties tijd door edelen daadwerkelijk als standsgelijken te worden aanvaard. De Van der Heydens waren daar een prachtig voorbeeld van, en in hun omgeving kunnen nog meer van dergelijke succesverhalen worden opgetekend. Lindeijer was niet de allereerste die het mechanisme van adelsvorming in de Republiek opmerkte – de genealoog Maris van Sandelingenambacht had er in 1955 in *De Nederlandsche Leeuw* al op gewezen dat katholieke patricische families die zich na de Reformatie op het platteland vestigden, in de loop van de tijd als ‘jonkers’ werden aanvaard –, maar niemand deed het zo grondig en met zo veel oog voor detail.

Niet alleen de thematiek was nieuw. Lindeijer was aan het begin van de jaren 1990 een van de eersten in Nederland die een andere benadering van de adelsgeschiedenis voorstond. In de beschrijving van zijn subject koos hij consequent voor een ‘adellijk perspectief’ en probeerde hij zich in te leven in het gezichtspunt van de betrokkenen. Het is verleidelijk om hier het etiket ‘antropologische benadering’ aan te verbinden, maar afgaande op zijn werk

Gerardus Wilhelmus Josephus van der Heyden en zijn echtgenote Aleijdis Richarda Gertrudis Haeck. Dit echtpaar liet omstreeks 1740 huis Baak verbouwen (doek, B. Stael, 1724 en ongedateerd; foto RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, 's-Gravenhage)

vermoed ik dat hij zichzelf eerder zag staan in de traditie van antiquarische amateurhistorici als pastoor J.H. Hofman, van wiens hand verschillende opstellen over de katholieke Gelderse adel en zijn rol als beschermheer van de roomse kerk verschenen. In *Tussen kasteel en kerk* zien we dezelfde voorliefde voor het kleine verhaal. Maar waar Hofmans opstellen zich kenmerken door verheerlijking van adellijke families die trouw bleven aan het oude geloof, lukt het Lindeijer ondanks de katholieke toon van zijn werk – zijn latere intrede in de jezuïetenorde was, zo zal iedereen die deze studie leest moeten beamen, een onontkoombare stap – doorgaans afstand te houden en weet hij bovendien zelfs aan op het eerste gezicht onbenullige details betekenis te geven. Dat is bijvoorbeeld te zien in een hoofdstuk over een ruzie die ontstond bij de bouw van een nieuwe schuilkerk in 1772 en 1773 voor de statie Baak, waarbij Johan Everhard baron van der Heyden, heer van Baak, als bouwheer optrad en de hoge kosten daarvoor probeerde te drukken door de invoering van een bankengeld. Toen enkele boeren zich niet in dit bankengeld wilden schikken, liet hij ze, in eendrachtige sa-

menwerking met de geestelijkheid, arresteren en voor het gerecht dagen. Lindeijer verpakt de ruzie in een mooie, lange episode met goedgekozen uitspraken, waarin de betrokkenen min of meer per ongeluk hun eigen motieven openbaren. *Tussen kasteel en kerk* staat vol met dit soort gedetailleerde inkijkjes in het adellijke leven van de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Wanneer Lindeijer schrijft dat in 1771 na de dood van een douairière van Lamsweerde de inboedel van het door haar bewoonde huis te Eerbeek publiekelijk werd geveild, kan hij het niet laten om te vertellen dat de veiling van 25 tot 27 april duurde en dat niet alleen meubilair, beddengoed, keukengerei, serviesgoed en kleding werden verkocht, maar ook vee, landbouwwerktuigen, paardentuig, melkammers, bonenstaken, hakhout, vlas en zelfs spek en hammen. Ook de namen van de belangstellenden en kopers worden ons niet onthouden. Zo komen we te weten dat een broer van de overledene uit de boedel een huzarenbuisje, een japon, een koekijzer en negen Delftse bakjes redde en dat de pastoor beslag wist te leggen op onder andere een hondenhok en twee stenen hondenvakken.

234 Sinds het begin van de jaren negentig is de levenssfeer van rooms-katholieke adellijke families in Gelderland niet meer zo diepgaand bestudeerd als door Lindeijer. Diens keuze om in deze uitgave in boekvorm geen verwijzingen naar recente literatuur op te nemen en ook de oorspronkelijke tekst, afgezien dan van de toevoeging van tussenkopjes in de hoofdstukken, vrijwel ongewijzigd te laten lijkt me dan ook goed verdedigbaar. Blijft als minpunt over dat de zinnen in *Tussen kasteel en kerk* weliswaar mooi zijn, maar dat de grotere verhaallijn, ook met tussenkopjes, niet altijd makkelijk te volgen is. Lindeijers neiging om het leven van zijn protagonist tot in de kleinste details aan ons mee te delen en ook allerlei voor het verhaal onbelangrijke bijpersonages met naam en toenaam te noemen zorgt hiervoor, evenals zijn keuze voor korte alternerende hoofdstukken over de Van der Heydens en telkens weer andere verwanten. Toch is de rijke stofferding van de leefwereld van de Gelderse katholieke adel anderzijds óók de charme van Lindeijers benadering en rechtvaardigen alleen al de vele anekdotes over een specifieke adellijke subcultuur de uitgave van dit werk na zoveel jaren. Maar de betekenis van het boek reikt zoals gezegd verder. *Tussen kasteel en kerk* is een van de vroegste Nederlandse voorbeelden van de 'cultural turn' die in de jaren 1990 in de geschiedschrijving over de vroegmoderne adel plaatsvond. Het is dan ook jammer dat dit boek niet alleen de eerste grote, maar waarschijnlijk ook de laatste grote adelsstudie van Lindeijer is. Blijkens het voorwoord is hij inmiddels werkzaam in Rome, waar hij als vice-postulator dossiers voor zalig- en heiligverklaringen voorbereidt. De kans dat hij ooit Gelderse edelen tegenkomt, lijkt mij, afgaande op *Tussen kasteel en kerk*, bijzonder klein.

Wie Lindeijer in zijn dossiers zeker niet zal tegenkomen, zijn de Van Westerholts van kasteel Hackfort bij Vorden, over wie Bert Koene het korte maar heftige *Adel in opspraak* schreef. De katholieke Van der Heydens van Baak en de gereformeerde Van Westerholts van Hackfort woonden op nauwelijks vijf kilometer afstand van elkaar, maar ze lijken in de achttiende eeuw in andere werelden te hebben geleefd en omgang zullen ze niet veel hebben gehad – al moeten ze elkaar natuurlijk wel hebben gekend (de enige keer dat Lindeijer leden uit de twee families laat samenkomen, is nota bene bij de totstandkoming van een akte van bekendheid). Anders dan de Van der Heydens behoorden de Van Westerholts tot de adellijke families die toegang hadden tot de ridderschap van Zutphen. Maar ook zij werden in de

Huis Hackfort omstreeks 1825 (litho; J.B.A.M. Jobard naar J. Sturm)

achttiende eeuw in zekere zin buitenstaanders, omdat zij lange tijd nauwelijks deel hadden aan de politieke macht in het kwartier en gewest. Deze uitsluiting werd niet door hun religie veroorzaakt, maar door de geestelijke gesteldheid van de mannelijke telgen uit deze familie. Koene beschrijft de problemen die hierdoor ontstonden in dezelfde directe, heldere stijl en met dezelfde liefde voor archiefonderzoek die ook eerdere werken als *Schijngestalten* uit 2013 (een biografie van de Gelderse diplomaat Gerard Brantsen), *De Caeskopers* uit 2011 (over een Zaanse koopmansfamilie) en *Voor God, graaf en geslacht* uit 2005 (over de Van Assendelfts) kenmerkten. Koene is niet de eerste die over het afwijkende gedrag van Van Westerholts bericht. G. Verbeek en W.F.M. Ahoud memoreerden het in 1998 al – overigens in tamelijk verhullende bewoordingen – in *Hackfort: huis & landgoed*. Minder terughoudend was Henk van Woudenberg drie jaar geleden in het tijdschrift *Oud-Scherpenzeel*, een bijdrage die Koene helaas niet lijkt te kennen.

De moeilijkheden op Hackfort begonnen nadat Johan Frederik van Westerholt in 1721 boven zijn stand was getrouwd met de dochter van een Pruisische veldheer. Het werd zeker geen gelukkig huwelijk. Van Westerholt behandelde zijn vrouw zo slecht dat zij geen andere uitweg zag dan met haar jonge kinderen naar een halfbroer op huis Dorth te vluchten. Al in 1727 volgde een scheiding van tafel en bed. De kinderen bleven bij hun moeder, die zich ove-

rigens zo min mogelijk met hen bemoeide. Willem, de oudste zoon uit het huwelijk, leefde op de grens van de waanzin en overschreed die onder invloed van zijn drankzucht regelmatig. Nadat een poging om hem af te schuiven naar het leger in een mislukking was geëindigd, kwam hij onder curatele te staan van zijn zwager Jacob Adolph van Heeckeren. Meer dan de helft van zijn leven zou hij in onvrijheid doorbrengen. Aanvankelijk kwam hij in de kost bij een dorpsdokter en zijn vrouw in Oirschot, maar die mensen werden gek van hem, dus werd hij als adelborst naar zee gestuurd en nadat ook dit in een fiasco was uitgelopen naar een verbeterhuis in Utrecht. Toen zijn geestelijke toestand wat leek te verbeteren, nam Van Heeckeren hem in zijn gezin op Enghuizen op. Ook dit haalde niets uit en hij moest weer terug naar het verbeterhuis, waar hij veel later, in 1773, overleed. Willems jongere broer Frederik (Frits) was er geestelijk niet heel veel beter aan toe. Koene karakteriseert hem als een leugenachtige misantroop die in allerlei schandalen verwickeld raakte, terwijl zijn veel jongere vrouw na zijn dood een seksuele verhouding aanging met een boerenzoon, van wie zij ten minste twee kinderen kreeg. Dat de reputatie van de van Westerholts niet voorgoed werd gebroken, was uitsluitend te danken aan Van Heeckeren, door Koene getypeerd als een bekwaam crisismanager.

De sympathie van Koene ligt overduidelijk bij Van Heeckeren en hij lijkt hem zelfs in bescherming te nemen tegen zijn zwagers, die hem treiterden omdat hij een bochel had. Die voorkeur is ook wel begrijpelijk, aangezien de Van Westerholts niet alleen bijna al hun tijdgenoten het leven onmogelijk maakten, maar, met hun fonetisch gespelde brieven en onsaamhangende gebrabbel, ook hun biograaf. De meest tragische en ook meest interessante figuur van het boek is wat mij betreft echter de beklagenswaardige Willem, die het recht van opvolging dat hij als oudste zoon op Hackfort had, verspeelde en steeds verder wegzakte in een benevelde staat van waanzin. Desondanks bleef hij hoop koesteren op een leven dat paste bij zijn hoge geboorte. Toen hij in 1753 als onderofficier vanwege wangedrag voor het eerst in het gevang belandde, schreef hij zijn moeder een brief waarin hij te kennen gaf dat hij naar Berlijn wilde om daar als officier zijn fortuin te maken en te trouwen met een *dame d'esprit*, een vrouw uit een adellijke en rijke familie. 'Als mama zich ermee gaat bemoeien, denk ik dat het wel zal gelukken', hoopte hij nog. In Oirschot zou het van kwaad tot erger gaan. Toen de Brabantse dokter bij wie hij in de kost was eens weigerde om met hem mee te drinken, sloeg hij hem met de vuist in het gezicht. De dokter moest meer eerbied hebben voor een van de eerste edelen van Gelderland, was zijn uitleg. Als hij dronken was, dacht hij soms dat hij een prins was, of een generaal. Zelfs in het Utrechtse verbeterhuis, waar hij zich door zijn hele familie verlaten voelde, bleef hij fantaseren dat hij in het leger van de Pruisische koning dienst kon nemen: als hij maar een zak met geld kreeg, dan zou hij ter plaatse wel zijn uitrusting kopen, zo schreef hij eens. Tijdens het jaar dat hij een zekere mate van vrijheid genoot en bij zijn zwager op Enghuizen inwoonde, begon hij op een onhandige, volstrekt ongepaste manier een freule van het naburige huis de Ulenpas het hof te maken. Het kwam zelfs zo ver dat hij haar vroeg of zij met hem wilde trouwen. 'Het is mijn grootste ambitie om mij in de wereld te kunnen introduceren als een eerzaam man, maar zonder u is dat onmogelijk,' verwoordde hij zijn huwelijksaanzoek. Met zijn escapades bracht hij zijn zus en zwager zo in verlegenheid dat zij hem weer lieten opsluiten in Utrecht.

Net als in zijn eerdere studies verwijst Bert Koene in *Adel in opspraak* slechts af en toe naar moderne adelsstudies. Hij vertelt zijn eigen verhaal, zonder zich heel veel aan te trekken van modieuze conceptuele kaders en vraagstellingen. Voor de verklarende kracht van zijn interpretatie van het onberekenbare, in het geval van Willem zelfs ronduit gestoorde gedrag van de Van Westerholts maakt dit echter nauwelijks iets uit. In zijn slotbeschouwing vraagt Koene zich af of het optreden van Willems vader en broer niet alleen uit persoonlijke karaktertrekken te verklaren is. Hij legt daarbij een voorzichtig verband tussen hun gedrag en de adellijke opvoeding, die maakte dat jonge edelen opgroeiden met de gedachte dat zij vanwege hun afkomst en hun door God gegeven privileges voorbestemd waren te heersen over anderen. Vanuit deze gedachte was het, voor sommigen, slechts een kleine stap naar grensoverschrijdend gedrag en naar het de overtuiging dat het gerechtvaardigd was om recht te doen gelden op alles wat men begeerde. Er valt over de thematiek van de adellijke hang naar regelloosheid en adellijk eergeweld aan de hand van recente literatuur nog wel wat meer te zeggen, maar het valt te betwijfelen of dit het inzicht in deze ene casus verdiept. Koenes slotbeschouwing lijkt me dan ook ter zake doend.

237

De Van Westerholts waren een allesbehalve normale familie, zo stelt Koene terecht vast, en het lijkt ook niet zo zinvol om hen al te diepgaand te vergelijken met de Van der Heydens en hun verwanten. Maar hoe sterk hun leefwerelden ook uiteenliepen, zij raakten elkaar in ieder geval als het aankwam op de vraag hoe men met aan lager wal of in opspraak geraakte familieleden diende om te gaan. Hoeveel mededogen men ook met hen mocht hebben, deze gevoelens werden ondergeschikt gemaakt aan de noodzaak om de schande die zij veroorzaakten toe te dekken. Toen de weduwe Hacfort vanuit Utrecht te kennen gaf dat zij zich met haar zoon in het kwartier van Zutphen wilde vestigen, was haar verwanten er dan ook alles aan gelegen om de twee armoedzaaiers zo ver mogelijk uit de buurt te houden. Hetzelfde mechanisme is zichtbaar in het optreden van de heer van Enghuizen ten aanzien van zijn geesteszieke zwager. Op het moment dat de reputatie van hemzelf en zijn vrouw door diens escapades daadwerkelijk op het spel kwam te staan, moest deze resoluut worden weggewerkt. Dit was wellicht een heel moeilijke beslissing, maar onvermijdelijk was zij wel. Want wat boven alles telde, was de eer van de familie.

9 789087 045203